

Kan naturkundskab bane vej for religion?

Introduktion til Ludvig Feilbergs psykologi og Levelære

Cand.theol. Knud Hansen og cand.psych. Margit Hartyani

Abstract: The topic of this article is the psychology and teaching of the Danish psychologist, philosopher and poet Ludvig Feilberg (1849-1912). Feilberg described how, in the human body and mind, two basically different kinds of movement act as forces in opposite directions. He conjectured that these two kinds of forces give rise to two modes of consciousness (nonreflexive and reflexive consciousness). By appropriate use of the basic functions of consciousness we may facilitate its ability to organize itself, thereby making psychological and mental development possible by transformations of the mind. Feilberg experienced that nature is able to open our mind to infinity and eternity. In this, and in other ways, nature may lead us towards or into religion. In view of present-day science it is possible to explain many of Feilberg's observations, which renders his psychology more readily applicable.

Key words: Spontaneity – creation – re-creation – vitalization – organisation – transformation – reflection – life – nature – religion.

1. Indledning

Den danske forfatter Ludvig Feilberg var bekymret for religionens fremtid: "Gøre vi ikke noget, saa bliver Religionen til sidst ligefrem udryddet af Landet. Saa ere vi færdige". Vi er jo i forvejen "en Hær af kolde og lunkne Hjerter" – skriver han (II, 195).¹

Det, at Feilberg i sin Levelære² også overvejer, hvordan man kunne sikre religionens fremtid, er et overset emne i litteraturen om Feilbergs livsværk. Måske fordi Levelærens immanente psykologiske teori først blev afdækket i 2009.³ Dermed blev det også klart, at Feilbergs

1. Der citeres fra tredje udgave af Feilbergs *Samlede Skrifter*, bind I og II (København: Gyldendal 1949).
2. Feilberg definerer "Levelære" som en "praktisk Videnskab" om liv og livskunst (I, 145).
3. I Margit Hartyani, *Mellemøjeblikke. Ludvig Feilbergs psykologi og Levelære i historisk omrids og nutidigt perspektiv* (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009). De

to centrale begreber, *ligeløb* og *kredsning*, ikke blot henviser til to modsatrettede (sinds)bevægelser og to forskellige (sinds)tilstande, men også til to af bevidsthedens basale funktionsmåder: Den selvfor-glemmende og den reflekterende. Når vi er spontane og glemmer os selv, så er vi i *ligeløb*, og sindet er åbent for indtryk og udtryk. Når vi reflekterer og tænker, så er vi i *kredsning*, som lukker sindet. Det er evnen til *kredsning*, som gør os til mennesker, men sindet er kun le-vende og frugtbar, når vi er i spontant *ligeløb*. “*Ligeløb bringer Liv, eller er Liv*”, skriver Feilberg (II, 302) og når frem til den konklusion, at *ligeløb* er den bevægelse, hvormed livets skabende kraft virker. Hvordan religionen kommer ind i billedet vil fremgå af nærværende fremstilling, som er en introduktion til Feilbergs psykologi og *Levelære*.⁴ Men først nogle ord om artiklens hovedperson.

2. Hvem var Ludvig Feilberg?

Præstesønnen Ludvig Feilberg (1849-1912) var ikke interesseret i boglig viden, så han valgte en ingeniøruddannelse og blev senere docent i vand- og vejbygningslære ved Landbohøjskolen i København. Udefra betragtet var hans liv uden større begivenheder. Han levede et stille og harmonisk liv – dog ikke uden sorger og skuffelser – med sin familie på Frederiksberg. Feilberg beskrives som en spinkel mand med fint, tænksomt smil og milde øjne. Selv om han var en god samtalepartner, lun og vittig, undertiden lidt bidsk, interesserede han sig ikke for det sociale liv. Det samme gælder karriere, social status og materielle goder. Derimod holdt han meget af “Fodture” og noterede sine oplevelser og refleksioner herfra i små sorte lommebøger, han altid havde på sig for det tilfælde, at et tankeindfald skulle melde sig, eller hans sindsstemning pludselig skulle ændre sig. Feilbergs notater udgør 107 bind på 6672 sider⁵ og danner det empiriske grundlag for hans *Levelære*. I 1917 blev Feilberg omtalt som “Nordens genialeste

⁴ Andre og læseværdige Feilberg-monografier er skrevet af følgende forfattere: (1) Viggo Cavling, *Ludvig Feilberg og hans Levelære – Populær Fremstilling* (København: V. Pios Boghandel 1915). (2) Karl Halvor Teigen, *Ludvig Feilberg – “Nordens genialeste psykolog”* (Bergen: Sigma 1980). (3) Lars Christiansen, “Ludvig Feilbergs levelære” i C.H. Koch, K.F. Johansen (red.), *Filosofiske studier*, bind 8 (København: Filosofisk Institut, Københavns Universitet 1986). (4) Mogens Pahuus, *Livsfilosofi – Lykke og lidelse i eksistens og litteratur* (Aarhus: Forlaget Philosophia 1986).

⁴ I citaterne følger vi Feilbergs kursiveringer. I den øvrige tekst kursiverer vi nogle af *Levelærens* hovedbegreber.

⁵ Disse findes nu i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsafdeling i København (NKS 4573,4).

Psykolog”,⁶ men i dag er han næsten glemt. Efter vor opfattelse ligger Feilbergs styrke i en usædvanlig kombination af en medfødt, men også udviklet sensitivitet og en fremragende iagttagelsesevne: Han var årvågent iagttagende som et naturvæsen og samtidig lydhør for alt, der rørte sig i hans eget indre, og med årene erhvervede han sig kundskab om den omgivende natur og om sin iboende natur. En sådan “Naturkundskab” kan, ifølge hans opfattelse, ikke erstatte religionen, men bane vej for den.

Feilberg definerer den “sande” religion som åbenhed og ærbødighed for det uendelige (II, 171), han skelner mellem religionens lavere og højere former og præciserer, at kristendommen hører til de højere religioner (II, 168). Da Feilberg konsekvent bruger det almene begreb “religion”, kan man nemt få det indtryk, at han var ligeglad med kristendommen. Det var han ikke: Når han skriver, at “Religionen er vor dyreste Eje”, og spørger, “hvad er det for en Kristenhed”, der ikke gør det mindste for at forsvare den mod angreb i en “naturvidenskabelig oplyst Tid”? (II, 105, 107), så kan der ikke være nogen tvivl om, at den religion, Feilberg her omtaler, er kristendommen. Det var kristendommens fremtid, Feilberg ville sikre. Det må have været ganske naturligt for ham, i og med at han som præstesøn (og gift med en præstedatter) var bekendt med den handlingslammede folkekirke og med den manglende kontakt mellem “vor teologiske Lærerstand” og “Naturvidenskaben, Folket og Tiden” (II, 194). Dertil kommer, at familien ikke var det eneste kristne miljø, han færdedes i, han var nemlig i mange år tilsynsførende ved de danske folkehøjskoler. Dette er en vigtig oplysning også af den grund, at Feilberg næppe havde fået dette tillidshverv, hvis han ikke havde haft et kristent livs- og menneskesyn, som efter vor opfattelse også præger hans Levelære. Det er straks vanskeligere at sige noget om hans Gudstro, som han tilsyneladende værnede om. Men lad os se nærmere på hans oplevelser og (selv)iagttagelser.

Da Feilberg i en mørk nattetime blev overvældet af angst for intetheden, mærkede han, at en impuls til bøn “slog ud” i en tanke. Og det var en tanke om, at “det, der har skabt Dig, ogsaa vil sørge for Dig ... ‘Du skal ikke være bange’” (II, 271). Feilberg undrede sig: Hvor kom denne tanke fra? – Tanken opstod og dukkede op i hans bevidsthed helt spontant, som i ligeløb. Det er nok en af grundene til Feilbergs bemærkning om, at “det aabne Ligeløb ... skulde være Religionens Hovedegenskab” (I, 201).

Men hvad er det, som løber “lige”, når kroppen eller sindet er i ligeløb? Ifølge Feilberg er der tale om en livskraft (vitalkraft) i fremad-

6. Citeret fra *Store Nordiske Konversationsleksikon* (København: 1916-1924).

rettet bevægelse (I, 82), der i sindet opleves som en *tankestrøm* (I, 52).⁷ Herfra dukker tanker og følelser op i bevidstheden. I det øjeblik vi reflekterer over en tanke, så er vi i kredsløb, for så går tanken ikke frem (i ligeløb) men vender tilbage og “gaar i Kreds”. “Det er altsaa denne Tilbagevending (Genbrug, Kredsning, Reproduktion), der kommer til at staa som Ligeløbets Modsætning” – skriver Feilberg (I, 176). Uanset om en tanke i fremadrettet bevægelse vender tilbage en enkelt gang (som en lynsnar refleksion) eller om den kører i ring, så er vi, ifølge Feilberg, i kredsløb, der involverer de højere psykiske funktioner – “selvet, viljen og fornuften”. Eller rettere sagt, det er *selvet*, som involveres. Hvorvidt selvet vil bruge sin fornuft, er selvets beslutning. – Men hvad er selvet? Og hvordan kan det være, at Feilberg (i lighed med Kierkegaard)⁸ oplevede to slags selv?

3. Selvet

Selvet i Feilbergs beskrivelse er en højere psykisk dannelse: En bevidst styrende, hæmmende, villende, stræbende, besluttende instans. Feilberg havde også en klar oplevelse af, at der er noget i sjælens indre, som forsøger at korrigere og revidere selvets beslutninger ved at give os uro eller sælsomme fornemmelser, som samvittighed og længsel (I, 75-76). Kunne det være, at vi, godt skjult af vort menneskelige selv, også har et dybtliggende “indre-Selv”? Feilberg præciserer, at dette oprindelige “Selv og dog ikke Selv” er “det ubevidste Liv, Naturlivet i os ... Alt, hvad der fødes uvilkaarligt i os (gives os), kommer fra dette Liv” (I, 154-155). De kommer som “Gaver” fra vor iboende natur (I, 53, 59). Gaver, der kommer, “som de ville og om de ville” (I, 97), men de kommer kun, når vi er i selvforglemmende ligeløb. Her kan man så spørge: Får vi kun “gode” gaver? De “onde” lidenskaber kommer jo også med tankernes og følelsernes ligeløbende strøm, som er en del af vort naturliv. Vi vil vende tilbage til dette vigtige spørgsmål, når vi har set nærmere på *ligeløb* og *kredsning*. Forstået både som modsatrettede sindsbevægelser og som bevidsthedens to basale funk-

7. *Vitalstrømmen* genfinder vi hos filosofferne Henri Bergson (1859-1941) som “élan vital” og Theodor Lipps (1851- 1914) som “Fluss” (“en inderlig stræbende, fremadrettet bevægelse”). Og *tankestrømmen* findes igen hos William James (1842-1910) som “the stream of consciousness”. Men den forfatter som først beskrev disse to varianter af “strøm” var H.C. Ørsted (1777-1851), efterfulgt af Feilberg (1849-1912).
8. Søren Kierkegaard, *Atten opbyggelige Taler* (1843-44). *Samlede værker* (København: Gyldendal 1962), bind 4, 278-289.

tionsmåder. Følgende eksempel illustrerer Feilbergs oplevelse af selvforfølgende ligeløb, afbrudt af refleksion (kredsning):

En Mand gaar langs med en Plantage i sine egne Tanker, det vil sige, uden at han egentlig tænker sig noget ved Omgivelserne. Hans Tanker hæfte ikke ved, hvad han ser; de gaa andre Steder hen, maaske ingen bestemte Steder, men ubestemt ud i Himmelrummet ... Han kan godt gaa meget længere, end han tilsigter, ja længere end det er ham tilladt; thi han har glemt baade Tiden og Stedet. Han er aaben, ligeløbende og ubevidst. Det er den Type, vi nu kende. Pludselig faar han Øje paa en Tyr, der staar paa Vejen. Det bevirker en Typeforandring i ham. Han kommer til sig selv ... og nu først bliver han sig rigtig bevidst, hvor han er kommen hen (I, 172).

Og et andet eksempel: "Naar en Mand sidder hensunken ved en (rislende) Kilde, ganske selvforglemt, og pludselig farer op ved at komme til at se paa sit Ur, saa kan man ikke tænke sig noget anskueligere Billede at bruge end det, at Manden ligesom griber fat i sig selv" (i sit selv). Principielt på samme måde, som en kat får fat i sig selv, når den "bider sig selv i Halen, noget reflexivt, i sig selv tilbageløbende" (I, 77). Samme sted indfører Feilberg udtrykket "Selvfang", som er hentet fra talemåden "at tage sig selv fangen". Og kan man fange sig selv, så kan man også slippe sig selv. Det gør katten, når den slipper sin hale. Hos mennesket kan det hele blive langt mere kompliceret.

Når man har "fanget" sit selv og ikke "slipper" det, kan man med andre ord vælge, om man vil bruge selvet eller gøre det til et objekt, et mål. Når vi bruger selvet til overvejelser og problemløsning, til at tage beslutninger og sætte mål med mere, så fungerer selvet som et middel, og det styrkes i og med disse aktiviteter. Når vi i stedet for betragter selvet som et mål, fordi vi mener, at vort dyrebare selv skal bekræftes, plejes, passes og dyrkes, så svækkes selvet ved al den omsorg. På denne måde bliver vi mere og mere selvcentrerede (egocentriske) og kredser mere og mere om vort selv, i stedet for at rette opmærksomheden mod omverdenen og engagere os i noget, som er større end selvet. Selvet forsvinder jo ikke ved, at vi engagerer os i en aktivitet. Feilberg blev ofte beskyldt for, at han, som en slags mystiker, ville udslette det menneskelige selv. Det protesterede han imod ved at fremhæve, at han taler om selvforfølgende ligeløb, som det opleves, når vi bevæger os eller lader os bevæge af sanseindtryk. Og at ligeløb ikke er en mystisk sindstilstand, men en funktion ved den menneskelige bevidsthed. Mystikken kommenteres også:

"Selv om det allervigtigste og højeste stedse maa blive staaende som noget for Iagttagelse og Studium utilgængeligt, er det af stor Betydning, at man ikke i det gaadefuldes Pulterkammer henlægger Ting,

som man – ved lidt Betragtning – særdeles godt kjender, og af hvis Bekjendtskab man kan høste megen Nyttte” (I, 87). Men hvis “det allervigtigste og højeste” (Gud) er usynligt, hvad var det så, som Feilberg søgte i naturen?

4. Hvad var det, Feilberg søgte i naturen?

Feilberg søgte stilhed. Han ville glemme sig selv, hvilket kræver stilhed både inden for og uden for sjælen. Og han ville lytte til naturens “Alfemusik”, de fine toner, der kunne åbne døren til hans ubevidste. Feilbergs “Naturkærlighed” er ikke ensbetydende med “Naturforgudelse” (II, 149). Han er godt klar over, at der ikke findes nogen alfeagtig musik i den kolde, barske, ofte grusomme natur. Naturen er kun mild, varm og nænsom, når den er udviklet (fortættet, organiseret). Når Feilberg studerede den “udviklingsfine” natur – forenklet sagt blomsterne og bierne – blev han mere og mere optaget af “Naturen i sin levende Oprindelighed” – det som “var og er”, idet det stedse genskabes af en skabende kraft. Da vi er en del af naturen, og naturen er en del af os,⁹ er det en rimelig antagelse fra Feilbergs side, at den skabende kraft også virker i mennesket, ikke blot i kroppen, men også i sindet. Det må være en skabende kraft, der gør sindet levende og frugtbart, dvs. giver mennesket “den aandelig fødende Evne, Evnen til at frembringe nye Ting i Sjælen” (I, 234). “Nye Ting”, som f.eks. en indsigt så klar, at den opleves som åbenbaring. Eller helt nye tanker og følelser, der sommetider bryder igennem og melder sig i bevidstheden. Ifølge Feilbergs oplevelser virker denne usynlige og ukendte skabende kraft ved *ligeløb* og hæmmes af en psykisk kraft, der virker ved *kredsning*. Af samme grund er Feilberg mere begejstret for ligeløb end for kredsning, og han fører et “Felttog” mod det konstant kredsende (reflekterende) selv (I, 77). I hvert fald indtil han opdager, at “man har Ligeløb lige fra de allerringeste dyriske Drifter til de højeste Livsytringer, Sjælen formaar at frembringe, og paa ganske lignende Maade gaar det Kredsning” (I, 196).¹⁰ Der kan altså være problemer både med ligeløbet og med kredsningen, og vi skal vende tilbage til Feilbergs forsøg på en problemløsning her. Forinden skal vi

9. Jf. “Ja, jord er du, og til jord skal du blive” (1 Mos 3,19).

10. Feilbergs klart formulerede sætning vil forhåbentligt aflive den “myte”, at ligeløb altid er noget positivt, og at kredsning altid er noget negativt. Kierkegaard havde allerede beskrevet, at lidenskab (som ifølge Feilberg ytrer sig ved ligeløb) kan være både “god” og “ond”. Og når refleksion (som jo er kredsning) fremstår som “refleksionssyge” – ja, så får vi problemer.

dog prøve at forstå modsætningsforholdet mellem ligeløb og kredsning, uanset kvaliteten af disse “sjælelige Livsfænomener”.

5. Ligeløb og kredsning i Feilbergs “sjælelige Bevægelseslære”

Med ligeløb og kredsning sætter Feilberg begreber på velkendte fænomener,¹¹ som er beskrevet i fysikken, religionerne, filosofien, psykologien og i digtekunsten. Men han er den eneste, der beskriver ligeløb og kredsning både som modsatrettede (sinds)bevægelser, fremkaldt af modsatrettede kræfter, og som to basale funktioner ved den menneskelige bevidsthed. Hvorvidt man kender kræfternes art og oprindelse, er ikke det afgørende for Feilberg. Han lægger større vægt på, at virksomme kræfter åbenbarer sig ved bevægelser, hvormed de virker. Sådan er det i naturen, og sådan kan det opleves i sindet. For ligeløb og kredsning findes også i naturen: Opdæmmer man et lille vandløb, så kan vandet ikke løbe frem og vil begynde at løbe rundt (I, 229). Tilsyneladende kan tankestrømmen ikke opdømmes, men den kan hæmmes af kredsende tanker og følelser, og den kan hæmmes ganske grundigt, når de kredsende tanker ligesom får deres eget liv og kører rundt som en “Snurretop” (I, 180). De, som har oplevet det, ved alt for godt, at de kredsende tanker ikke kan standses ved hjælp af vilje og fornuft. Selvet er magtesløst og lider under de ophobede tanker og følelser. Det er, som om de trykker (I, 175). Her gælder det om at sætte gang i tankestrømmen, dvs. fremkalde et kraftigt ligeløb – men hvordan? I så alvorlig en situation anbefaler Feilberg, at man hengiver sig til en fysisk aktivitet, der ikke kræver tankevirksomhed. F.eks en “rask Fodtur”, eller den form for arbejde, hvor man “uden Sidehensyn af nogen Art gaar lige løs paa Sagen”, dvs. “naar Arbejdet gaar rigtig rask fra Haanden, noget som minder om Refleksbevægelser”. Det er, “naar man ligesom er ophørt at være til selv, og Naturkræfterne arbejde i os” (I, 148). I det følgende eksempel møder vi den troende, der vælger at hengive sig til Gud:

Naar en gammel Mand fortæller, at han kunde vaagne om Natten og finde alt saa indholdsløst og forladt, saa sort og tomt, som om der ikke var det mindste at gribe fat i til nogen Side; men at han da foldede sine Hænder og bad sit Fadervor, styrende uforknyt lige ud i Mørket, saa er det et af de simpleste, mest karakteriserende Eksempler paa Ligeløb,

11. Fremstillingen i dette afsnit bygger på bogen *Om Ligeløb og Kredsning i Sjælelivet* (1896). *Samlede Skrifter* (1949) I, 145-205. Men da Feilbergs (selv)agttagelser er indsamlet gennem 40 år, har vi inddraget eksempler og refleksioner fra hele Levelæren.

man kan fremdrage, men tillige en af Sjælelivets stærkeste Virkninger (I, 148).¹²

Begge eksempler viser, at man går i gang med noget uden overvejelser, “men i Følelsen af at der nok skulle være en Haand, der vilde beskytte” (I, 148-149). Eller som Feilberg også skriver: “Du skal ikke være bange” (II, 271). Denne *åbenhed* (her for det ubekendte og det uendelige) er et af ligeløbets mest karakteristiske træk. Lytter man f.eks. til musik, opmærksomt og med et åbent sind, vil man hurtigt opleve, at “Tankerne uden at se hverken til højre eller venstre søger den lige Vej til noget langt borte” (I, 152). Og så er man i ligeløb. Her vil vi kort sammenfatte Feilbergs oplevelse af og refleksioner over ligeløb og kredsning.

Ligeløb implicerer spontanitet, selvforglemmelse, umiddelbarhed, åbenhed og fremadrettethed. Det er, som om tankerne og følelserne har deres eget liv, de kommer og går helt “af sig selv” – de strømmer. Og når man taler, så taler man ud, lige ud, uden reservation. Og indlærte kropsbevægelser udføres let og glidende, uden afbrydelser. Det er, som om en “levende Strøm” bærer os oppe og fører nye kræfter med sig, og vi fornemmer en svævende, flyvende, flydende sindstilstand. Opmærksomheden er “vågen”, men, afhængig af aktivitetens art, kan den enten være “flydende” eller koncentreret. Når den ligeløbende strøm er kraftig (f.eks. under hurtige og rytmiske kropsbevægelser), så virker den som “Træk i en Skorsten” (I, 161) og renser sindet for ophobede tanker og følelser. Det er først ved nedsat strømhastighed, at tankerne bryder igennem og melder sig i bevidstheden. Disse tanker er de naturgivne tanker, vore refleksioner over disse tanker er så de tænkte tanker. Fornuften kan styre, hæmme og forme de naturgivne tanker, men den kan ikke frembringe noget nyt. Ideer og indsigt, den intuitive viden, de nystemte tanker og følelser opstår altid ud fra ligeløbets frugtbare strøm.¹³ De kommer som “en Gave fra Naturen” (I, 59). Og hvis de ikke kommer, så er det, fordi deres fremkomst hæmmes. De hæmmes af kredsning, som imidlertid er nødvendig for at kunne fungere som menneske i de daglige gøremål. I den forbindelse ser Feilberg et problem i, at vi misbruger vor evne til kredsning ved “Gengangertænkning” (I, 248), som er en slags vanetænkning, hvor vi kredser om hverdagens og kulturlivets begivenheder, om fortid og fremtid, om “de samme Tanker, de samme Me-

12. Man “kan ligefrem leve i Bøn. Hvis den er lige ud (ikke ‘gjort’), dvs. spontan, så “fjerner den enhver Livsmodbydelighed” (II, 297).

13. Hvilke tanker og følelser, der opstår, afhænger af, hvilke informationer vi har “fodret” hjernen med. Den menneskelige hjerne kan ikke skabe noget ud af intet. Gud er den eneste, der råder over denne evne (vore tilføjelser).

ninger”, osv. Alle disse “kredsende Bitanker” lukker sindet og bevirker “et klippefast Bevidsthedsliv, der hverken er varmt eller koldt, hverken stille eller bevæget, hverken nyt eller oprindeligt” (II, 21). Og når sindet er lukket, bliver man selvoptaget, ofte uden andre mål end “at faa Livet til at gaa med det foreliggende”. Når man således har gjort sit liv til en “Trædemølle” (I, 217, II, 151), er det klart, at man jagter adspredelser og underholdning. Man vil nyde livet, dog uden øje for at livslyst og livsglæde kun har mulighed for at melde sig i selvforglemmende ligeløb. Dvs. det, man har brug for, er ligeløbets frigørende, kreative, livsskabende kraft.

Modsat ligeløbets spontanitet, selvforglemmelse, umiddelbarhed, åbenhed og fremadrettethed har vi *kredsningens selvinvolving, formidling, lukkethed og tilbagevenden*. Kredsning må forstås som en fremadskridende proces, der starter med en lynsnar refleksion. Vi oplever et utal af disse korte refleksioner under selvforglemmende aktiviteter. Det er først, når vi fastholder en tanke eller en tankerække og bliver ved med at reflektere over den, at kredsningen kommer godt i gang. Her er det vigtigt at skelne imellem (1) kredsningens hensigtsmæssige og nødvendige former (som omtanke, overvejelser, overvindelse, hæmning, styring, samling, fatning) og (2) kredsningens uhensigtsmæssige og unødvendige former (som stædig gentagelse, omløb, omkø, stagnation, føleri, selvseeri, jegmægtighed, med mere). Generelt gælder det, at ligeløb og kredsning kun sjældent opleves i “ren” form, idet de indgår i et samspil i vor arbejdende bevidsthed, som herved stedse gendannes. Hæmningen af den energi, som ligeløbet fører med sig, er simpelthen en nødvendighed for “Bevidsthedsdannelsen” (I, 150). Uden kredsningens hæmmende virkning ville livskraften løbe ud i det blå. Ligeløb og kredsning er altså lige vigtige, hvad enten vi opfatter disse alment, som modsatrettede bevægelser, eller specifikt, som to basale funktioner ved den menneskelige bevidsthed. I den forbindelse efterlyser Feilberg en balance mellem ligeløb og kredsning. Som vi forstår Feilberg, kan denne balance opnås, hvis vi (1) undgår de uhensigtsmæssige og overflødige former for kredsning, (2) sørger for et dynamisk skift mellem ligeløb og kredsning og (3) undgår både langvarig kredsning og langvarigt ligeløb. Feilberg mener, at vor selvoptagethed og vore daglige kredsninger over “bekendte Ting” lukker sindet i den grad, at vi, i åndelig forstand, kun lever et halvt liv: “Der er Halvhed i Religion, Halvhed i Følelse,¹⁴ Halvhed i Tænkning, Halvhed i Vilje, Halvhed i Glæde ...

14. “Halvhed” henviser til “Lunkenhed”. Feilberg var utilfreds med vore “lunkne Hjerter” (II, 195). Jf. Åb 3,16: “Men nu, da du er lunken og hverken varm eller kold, vil jeg udspe dig af min mund.”

Grundbetingelsen mangler, Aabenhed” (I, 236-237). Dermed er det også sagt, at åndslivet (i betydningen “tænke, føle og frembringe”) er tilbagetrængt. Det, som trives, er “moderne Fritænkeri, Panteisme, Rationalisme, Materialisme, og anden ‘isme’ af ukonjureret Art. Mest Selvdyrkelse” (II, 176). Dertil kommer, at man “fægter med Begreber som Frihed, Sandhed og Ret” (II, 175). Grunden dertil skal søges i følgende forhold: Det, at vor bevidsthed fungerer både ved *ligeløb* (selvforglemmelse) og *kredsning* (selvinvolvering og fornuftens formidling), indebærer, at de fleste af vore oplevelser og iagttagelser har to basale fremtrædelsesformer. At vi i vor begrebsdannelse ikke tager hensyn til denne “Dobbelthed” eller “baade-og-Aspekt”, kan være årsag til “megen Misforstaaelse, Splid og Vildfarelse” og umuliggør “al korrekt Tale om en hel Kasse Emner”: Ja, hvad er løgn og sandhed,¹⁵ frihed og ret, lyst og ulyst, liv og natur, og hvad er virkelighed, selvstændighed, arbejde, fornøjelse og lykke, når disse fænomener opleves forskelligt, afhængig af om de opleves umiddelbart (i ligeløb) eller formidlet af fornuften (i kredsning) (I, 197, 223). Dertil kommer, at de oplevede fænomener forekommer i forskellige kvaliteter, lige fra det laveste til det højeste. (II, 143-146). Det samme gælder psykiske fænomener som stemninger, følelser, tanker og handlinger. Og vore længsler: Længslens ligeløbsaspekt er ganske tydeligt, når vi længes uden at vide, hvad vi længes efter.

I forbindelse med interaktionen mellem ligeløb og kredsning er Feilberg især optaget af bevidst sansning, hvor vi “internerer” (tilegner) den “aandelige Næring”, som vi modtager i form af sanseindtryk. Omhyggelig sansning kræver stilhed og ro, både “inden for” og “uden for” sindet. Denne stilhed kan være vanskelig at opnå i det moderne samfund, hvor vi bombarderes med sanseindtryk. Feilberg finder det vigtigt, at vi søger stilhed og udnytter hverdagens små pauser til “Internering”, der bedst foregår på den måde, at vi skiftevis prøver at arbejde (identificere, skelne imellem og sammenligne) selv de svageste sanseindtryk og skiftevis dvæler ved det sansede, idet vi lader indtrykket trænge ind (II, 202-203). Processen er nydelsesfuld, men vigtigere end nydelsen er for Feilberg, at “Internering” (I, 244-248), her forstået som omhyggelig sansning, både kan fremkalde en intuitiv viden og en åndelig helhedsoplevelse.¹⁶ *Ligeløb, kredsning og internering* er dermed centrale begreber i Feilbergs “sjælelige Bevægelseslære”.

15. I en diskussion om religionens “sandhed” kan man ifølge Feilberg fremføre, at denne er lige så vigtig som fornuftens “nøgne Sandhed” (“Fornuftsandhed”). Den ene form for sandhed er knyttet til ligeløb, den anden til kredsning.

16. Den åndelige helhedsoplevelse og dens forudsætninger er nøje beskrevet i Feilbergs æstetiske skrift “Holbergs Træ i Fiolstræde” (1882), *Samlede Skrifter* (1949) I, 108-141.

Efterhånden opdager Feilberg, at der ikke blot er problemer med kredsløbet (som både kan være hensigtsmæssig og uhensigtsmæssig), men der også kan være problemer med ligeløbet: Fra den ligeløbende tankestrøm dukker jo ikke blot geniale ideer og fine, ædle følelser op. Lige så spontant som tro, håb, tillid og (natur)kærlighed kommer til os, kommer også de "løsslupne" drifter og instinkter. Lidenskab og opbragthed, voldsomme udbrud, kiv og strid, en listig lommetyvs lynhurtige bevægelser er blot nogle få eksempler på, at nok er ligeløb naturen i os, men vi er forskellige af natur. Feilberg præciserer: "Der er flere Slags Natur i et Menneske" (II, 227). Således har ethvert menneske også "en vis Part af højere Natur i sig" (II, 228). For at løse de ovenfor nævnte problemer med ligeløb og kredsløb anbefaler Feilberg en "Naturudvikling", hvor de større eller mindre "Stumper" af den sanselige, den motoriske, den kærlige, hengivende og den skabende natur udvikles i den nævnte rækkefølge og organiseres med hinanden. I denne proces, der indebærer vækst og forvandling, bliver man "til et helt andet Menneske" (I, 211).

6. Feilbergs "sjælelige Udviklingslære"

Udvikling er en spontant organiserende (fortættende, forædlende) proces, som vi selv må igangsætte og vedligeholde. Udvikling foregår både kontinuerligt og i spring,¹⁷ og Feilberg har identificeret fire stadier eller trin, idet hvert trin karakteriseres med en ny "Kvalitet", hvori de tidligere opnåede kvaliteter integreres og føres videre. På Trin 1 udfoldes vor sanselige natur i "tyndt Ligeløb" ("Sus og Silke, Larm og Brask", tom selskabelighed, osv.). Når vi tager os sammen og begynder at udrette noget fornuftigt (både med krop og sind), vil vi opleve dybere, stærkere, mere fortættede stemninger. Med denne første fortætning er vi nået til det andet udviklingstrin, der karakteriseres ved en "real" kvalitet, hvor livet er fornuftbestemt. Den, som i sin udvikling forbliver på Trin 2, bliver til et flittigt, men koldt, beregnende fornuftsmenneske, en "støvet Magister" eller en arbejdshest. En videre forædling kræver nemlig, at de to opnåede kvaliteter, sansekvalitet og arbejds-kvalitet (eller motorisk kvalitet), indgår i en syntese med vore følelser. Ved denne anden fortætning når vi til Trin 3, der karakteriseres ved hjertevarme, inderlighed og en vis uegennyttelighed. Her bliver vi til kærlige, engagerende mennesker, dog hænger vi

17. Om de kvalitative spring skriver Feilberg: Læg mærke til "den ejendommelige *forvandlingsagtige* Maade, hvorpaa det nye (sjælelige) Produkt kommer frem ... uden nogen mellemliggende Overgangsform. Sjælen bliver lige med eet som en hel anden" (II, 35).

stadig stærkt ved det konkrete (en tanke, en sag eller et menneske). For at kunne slippe disse "faste Fang" og opleve den åndelige frihed, må vi igennem endnu en fortætning, hvorved vi kommer til Trin 4, som er "Intetfangets" stadium. På dette sidste udviklingstrin har vi mulighed for at leve et åndeligt liv uden at miste jordforbindelsen, så at sige. Her virkeliggøres og udfoldes menneskets skabende natur. Spontanitet er ikke blot spontan livsudfoldelse, men er blevet til kunst eller livskunst. Egoisme er blevet til hengivelse, ideer til indsigt og hæmmende bånd til livets bånd, der knytter os til alt levende. Sådan kan man blive fri og opnå indsigt i "Sjælens fineste Fænomener", som universfølelse, evighedslængsel, abstraktion, renoncering og den "tingsfrie Lykke" (II, 31-47). Alt dette har en værdi (oplevelsesværdi og brugsværdi) uafhængigt af vore "Meninger og Strømme af Snak" (II, 222). Det åndelige stadium er hos Feilberg også det religiøse stadium: Man er blevet "hel" eller (som vi forstår det) helliggjort. Meningen med udviklingen er jo, at "alt skal gaa op i det hele", herunder også "Enkeltheder og Særegenheder". Alt skal organiseres og integreres, også "Selvet" (II, 54).¹⁸

Under sit arbejde med Levelæren opdagede Feilberg, at de forskrifter og belæringer, som især kristendommen giver os, er i overensstemmelse med, hvad naturen lærer os. F.eks. at kærlighed og hjertevarme skal sættes højere end kødeligt begær og lidenskab, og at egoisme skal bekæmpes for at forhindre, at selvet sætter sig på livets plads (II, 168). Dermed mener Feilberg ikke, at en "Naturlære" kan erstatte religion. Han skriver udtrykkeligt, at "Religion aldrig nogen Tid kan undværes, aldrig kan slippes og aldrig maa slippes" (II, 170): Erfaringen viser, at troen på og tilliden til Guds nåde og kærlighed er til trøst og hjælp for mange lidende mennesker. Men er vi stærke nok i troen? – Feilberg mener, at hvis vi ikke gennemgår en "Naturudvikling" trin for trin, som han her anbefaler, så bliver vort åndelige og religiøse liv skrøbeligt. Han forklarer også hvorfor: De lavere drifter og instinkter er store kræfter i et menneske. Trang og lyst kan nemt tage magten fra os. Hvis disse ikke fortættes (overvindes, organiseres, integreres) lidt efter lidt i forbindelse med forskellige aktiviteter gennem livsfaserne, så bygges der et så svagt fundament for det åndelige

18. Litteraturen om Feilberg omtaler en vis lighed mellem Kierkegaards og Feilbergs beskrivelse af udviklingsstadier, men ingen har tilsyneladende uddybet emnet. Derimod findes der en argumentation for overensstemmelsen mellem Feilbergs "Naturudvikling" og Goethes *Steigerung*: En fremadskridende og fortættende proces, der bevirker forvandling (metamorfoser). Både Goethes og Feilbergs iagttagelser synes at kunne bekræfte, at "Naturens store Lov om Udvikling" (naturudviklingsloven) også gælder det menneskelige sind. Se Hartyani (2009), 251-263.

liv, at man risikerer at miste det.¹⁹ Skulle det ske, mister man også sin åndelige frihed og sine åndelige værdier. Dette er en vigtig grund til Feilbergs opfattelse af, at teorier, som går uden om menneskets iboende natur, er ensidige og mangelfulde teorier. Eksempler på sådanne teorier er, ifølge Feilberg, enhver teori om “individuel Selvudvikling”, der alene er “avlet af Kultur og Frihed” (I, 211).

7. “Fortættet Ligeløb”

“Livet er skabt til at leve”, men det kan leves på forskellige niveauer. Når en person har gennemført sin naturudvikling, har han ifølge Feilberg mulighed for at leve i “fortættet Ligeløb”, dvs. i overensstemmelse med sin udviklede natur. Ligeløbets fortætningsgrad (kvalitet) mente Feilberg at kunne aflæse på personens “Bevægelsesudseender” (II, 101), dvs. kropsbevægelser, mimik, stemmeføring, udstråling, med mere. Og Feilberg var her på rette spor: I dag ved vi, at bevægelsens “kvalitet” (dvs. nuancer, frie og varierende forløb) har betydning både for den enkeltes personlige udtryk og for sporene efter disse, f.eks. i håndskriften eller i et kunstværk. Vi vil her kort omtale et moderne eksempel på, hvad Feilberg mener med “*fortættet Ligeløb*”:

Den danske grafiker Palle Nielsen skriver et sted, at han først efter 30 års intenst arbejde kunne tegne spontant, hvad han så for sit indre blik, uden de minutøse tegninger, ofte i stort format, som han havde følt sig nødsaget til at forberede hver radering og hvert linoliumssnit med. Denne erhvervede mulighed førte til mange billedserier udført med pen og tusch, hvor figurer og motiver fra kunstnerens univers med tiltagende lethed trådte frem på papiret efter nogle få streger. Sådanne blev Palle Nielsen i stand til f.eks. at skildre træer, der optræder “på egen hånd”. Der “vælder en verden bristefærdig af livskraft og uregerlig energi ud mod beskueren”, samtidig med at billedet uafledeligt skifter udtryk, ligesom “naturen selv”. Det, som man gribes af, er, at noget dybereliggende og gådefuldt kommer til live i et tilsyneladende banalt billede. Som om træerne (“vore fugtige venner”) “tager over” og fortryller os.²⁰

På grundlag af Feilbergs Udviklingslære kan man sige, at nok havde Palle Nielsen særlige talenter, men for at forvandle sig til en “skabende Natur” skulle han gennemgå den selv samme udvikling (fra Trin 1 til Trin 4), som Feilberg anbefaler alle at *arbejde på* at realisere.

19. Jf. Jesu lignelse: Hvis en mand bygger sit hus på sand, så vælter huset ved den første storm (Matt 7,24-29).

20. Citeret fra Susanne Ludvigsens tekst i *De fortryllende træer. Møder med træerne i Palle Nielsens grafiske værk* (København: Clausens Kunsthandel 2010), 20, 24.

8. Feilbergs Udviklingslære eksemplificeret ved religion

Religion kan opleves og komme til udtryk på forskellig vis afhængig af, om vi er i ligeløb, internering eller i kredsning. I *ligeløb* åbner man sig for Gud, i selvforglemmende hengivenhed. Ikke nødvendigvis i kirken, men måske under stjernehimlen: “Se dog se! Uden om Stjerneerne kan Du se lige ud i Uendeligheden. Er det ikke vidunderligt? Fader vor, Du som er i Himlene” (II, 167). I *internering* vender man sig indad og finder ro og fred i religiøs nydelse. Det er ligesom at lægge “sit Hoved paa Trappestenen til Guds Rige” og samle sig, når verden har splittet sindet. I *kredsning* er selvet vågent: Det er “Eftersnakkeriet, Andenhaandsformen”, skriver Feilberg, idet han kritiserer de teologer, som i al deres åndshøjhed ikke kan glemme sig selv og “kalder Selvforglemmelse for Buddhisme” (II, 100). – Men lad os se på religionens “Kvalitet” på de fire udviklingstrin (skitseret ovenfor): På udviklingens Trin 1 (den sanselige kvalitet) er religionens grundtræk lidenskab – i nogle religioner grænsende til fanatisme. På Trin 2 (arbejds-kvaliteten) er religion en slags åndeligt håndværk (dvs. endnu ikke inderliggjort). På Trin 3 (følelseskvaliteten) er kærligheden det bærende. På Trin 4, det højeste udviklingstrin, er religionen præget af ydelse, offer og forsagelse (II, 50). Feilberg beklager i den forbindelse, at “Religion bruges mest til Hvile, ligesom Bøn mest drejer sig om at faa” (II, 100). – De her eksemplificerede bevidsthedsfunktioner (ligeløb, kredsning og internering) og de 4 kvaliteter byder på forskellige kombinationsmuligheder. Her ser vi nærmere på nogle af de fænomener, som Feilberg mener, kan føre os ind “paa Religionens Omraade”: (1) Naturkærlighed, (2) Intetfang og (3) Naturen i sin levende Oprindelighed.

9. Naturkærlighed

Feilberg mener, at “Naturkærlighed” er en gave, vi har fået med “Livet selv”. Det er ganske indlysende, når man ser barnets umiddelbare glæde for en mælkebøtte eller en fuglerede (som hos Feilberg er indbegrebet af tryghed, varme og omsorg). Men hvor er naturkærligheden henne, når barndommens lykkelige dage blot er et minde? – Ja, den befinder sig i sjælens indre, hos nogle mennesker så dybt nede, som havde den aldrig været fremme, selv om den hører til vor iboende natur. Naturkærlighed skal udvikles (organiseres, integreres) og dermed forvandles i løbet af den fortætningsproces, som Feilberg skriver om i sin Udviklingslære. Den udviklede form af det lille barns umiddelbare naturkærlighed vil man på det tredje udviklingstrin

(kærlighedens stadium) opleve som “Glød i Hjertet”. Det er denne fortættede hjertevarme, som er “Grundlag i enhver virkelig religiøs Følelse”. Sådan føres vi igen ind “paa *det religiøse Omraade*”, denne gang med fænomenet “Varmefortætning” (II, 45).

Det, som især undrede Feilberg, var, at “Naturkærligheden altid kommer til En som Blink fra en eller anden bedre Verden. Og som noget helt nyt, der bringer Livet til at le i En”. Hvordan kan det være, at en spurv, der sidder uden for vinduet og pipper, kan “lokke Blink frem af Livet i sin oprindelige Herlighed”? (II, 39). – Hermed kommer vi til nogle fascinerende åndelige oplevelser, som Feilberg har samlet under navnet *Intetfang*.

10. Intetfang

“Ser Du paa det Hus derovre, saa har Du Fang i det, begriber det, har ligesom fat i det. Man kan kalde det Opfattelse, Forstaaelse, eller hvad man vil” (I, 161). – Sådan eksemplificerer Feilberg sin opfattelse af “*Fang*”, og herfra går han videre til fænomenet “*Intetfang*”.

Oplevelsen af “*Intetfang*” forudsætter stilhed både i og uden for sjælen, samt modtagende åbenhed over for fine naturindtryk. Vi kan da opleve at blive berørt eller grebet af noget, uden dog at vide, hvad dette “noget” er: “Det kan være, som om Sjælen standsede. Men det er gerne kun et Øjeblik. Saa er det igen borte ... Men hvad kan det være, dette mærkelige?” (II, 65). Sådan kan “*Intetfang*” opleves.²¹ Feilbergs pointe er, at vi også kan gribes af fortryllende fuglesang, et storslået landskab, et kunstværk og meget andet. Men når vi oplever “*Intetfang*”, så gribes vi måske slet ikke af selve indtrykket, men derimod af noget “bag Indtrykket liggende”, noget “stort”. At der må være stærke kræfter på spil, begrundes Feilberg med, at selv svage, tilsyneladende ubetydelige indtryk kan fremkalde en indre kimen, kraftige lysglimt (åndelige “Stjernes kud”) eller en overvældende, sælsom følelse. Sommetider følte han en indvirkning så stærk, at han kom til at udbryde: “Hvad er det dog, jeg glimtvis sporer her i Tilværelsen, som ganske løber fra mig?” (I, 232). Hvad er dette ubekendte, “ud

21. Poetiske sjæle får måske bedre hjælp til en forståelse gennem Pia Tafdrups Feilberg-inspirerede digt: “*Himlen er ren som før og gennemsigtig / i huset er alt det samme / først forsvandt lydene / så lugtene / det der ikke er mere / sidder som tabet / af en bevægelse / noget der bliver væk / hele tiden / et usynligt sted / bag en / som en regel der for længst er ophævet / men endnu bliver fulgt / man griber ud i luften / og tænker igen / over det der ikke er.*” Fra digtsamlingen *Intetfang* (København: Borgens Forlag 1982).

over det hele liggende, hvorimod Sjælen aabner sig”? (I, 169).²² Kunne det være et “uden for Tiden liggende højere Liv”, det oprindelige, skabende Liv, selve “Allivet”?²³ Kunne det være, at det er “Allivet”, der får “alle Sjælens Streng” til at sitre og dirre, når det griber os med lynets hast? (II, 266). Således når Feilberg frem til, at “Intetfangets” øjeblikke også er “Allivets” øjeblikke. Her røres og gribes vi, her bæres, ledes og næres vi af “Livet selv”, gennem usynlige åndelige bånd. – Det religiøse aspekt er ganske tydeligt i Feilbergs skildring af disse “adelige Øjeblikke”. For Allivet er “hele det Liv, der ‘gives os’” (I, 234). Derfor er Livet helligt, også ifølge Feilberg, der med rette kunne kaldes Danmarks første – og måske største – fænomenolog. “Ære være det store Fænomen! Lad os aldrig komme bort fra Iagttagelse” – skriver han (II, 256). Iagttagelse hos Feilberg indbefatter i særlig grad selviagttagelse, der som bekendt kan være problematisk. Lad os se på Feilbergs fænomenologiske fremgangsmåde:

Først skal man omhyggeligt iagttage et naturfænomen. På et tidspunkt vil man opleve, at indtrykket “trænger nærmere ind paa En, saa at man kommer til at se og se. Men man ser ingenting” (II, 264).²⁴ Oplever man noget usædvanligt i denne drømmelignende (dvælende) sindstilstand, skal man straks reflektere over det. – Hvorfor gør vi det ikke? Hvorfor går vi tankeløs forbi fænomener, som “gives os”? – spørger Feilberg. Han er nemlig overbevist om, at den form for intetfang, han her skildrer, kan opleves af alle. Modsat den form for intetfang, vi kender under navnet *unio mystica*, som er en sjælden oplevelse.

11. Naturen i sin levende Oprindelighed

Med udtrykket “Naturkundskab” henviser Feilberg både til naturvidenskab og til menneskets forhold til naturen i sin helhed. Fællesnævneren er selvstændig iagttagelse, dvs. man skal se og lytte med et åbent sind og lægge mærke til naturens små mirakler. Det gjorde Feilberg allerede, da han var dreng, og ikke forgæves. For det var net-

22. Når sindet er åbent, så kan der være øjeblikke, hvor et menneske oplever sig som en plante. “Planten ser ikke Solen, der varmer, eller Skyen, der regner, men den mærker noget omkring sig, der gør den godt, drejer sine Blomster og aabner sig derimod” (I, 167).

23. Ifølge *Ordbog over det danske Sprog* (1919-1956), er “Al-liv” en “sammenfattende betegnelse for alt liv; livet som det udfolder sig i hele universet, i alt eksisterende”. Begrebet er især brugt i romantikken, som er den kulturhistoriske baggrund for Feilbergs forfatterskab.

24. Jf. Es 6,9: “I skal høre og høre, men intet fatte, I skal se og se, men intet forstå.”

op hans barndomsoplevelser, der ca. 50 år senere fik ham til at overveje “Naturen i sin levende Oprindelighed”:

Gamle Erindringer komme tit til at staa for En i et ejendommeligt pragtfuldt Skær ... som om der var noget deri, det gjaldt om at finde tilbage til igen, et sælsomt noget ... et noget, som var og er” – skriver Feilberg og fortsætter: “Jeg husker paa en saa ejendommelig Maade, hvordan det lød, naar splinternye Bier i den tidlige Foraarssol summede omkring nyudsprungne Blade paa Stikkelsbærbuskene langs Syd væggen af Præstegaarden. Nu og da stoppede Lyden op, naar Bierne satte sig paa en af de smaa kølleformede Stikkelsbærblomster. Det var for mig, som om det var Foraaret, der summede ud af den lille grønne Kølle, som om disse i stærk Virksomhed værende grønne Smaatingester, der rørte sig, naar Biernes Vinger kom i Nærheden af dem, vare levende, ja, som om de, staaende der midt i deres rigeste Naturudfoldelse i Solen og med Livet omkring sig udtrykte Naturen paa en mere egentlig Maade, end vi Mennesker ere i Stand til det eller have Begreb om det, Naturen i sin levende Oprindelighed. Men er det atter ikke siden, at det er kommen til at staa saaledes for Erindringen? Saaledes var det vist ikke dengang (II, 67).

Udtrykket “Naturen i sin levende Oprindelighed” henviser til det, som “var og er”, fordi det stedse genskabes af en skabende kraft. En sådan genskabelse (*re-creation*)²⁵ foregår tilsyneladende også i sindet: Når der “ligesom gaar Liv i det hele”, kan man opleve, at noget gammelt og oprindeligt på en forunderlig måde bliver til noget helt “nyt”. “Pludselig kan det komme Dig for, som om alt dette ... var Led i et endnu langt mægtigere Liv, der stod bagved det hele” (II, 162). Og Feilberg tilføjer: “Ære være alt det smaa og ubetydelige, der blev borte i Oprindelighed og skal findes igen i det uendelig store i al Evighed” (II, 68). – Feilbergs højtidelige ord udtrykker klart hans oplevelse af “aandelig Højtid”, hvor “det forunderlige” sker, i naturen og i sindet, i timeligheden og i evigheden. Der er tale om en ligeløbsoplevelse i øjeblikkets nærvær. Vi ved fra Feilbergs tidlige eksempler, at det spontane ligeløb gør sindet levende og frugtbart. Her, i de senere eksempler, skildrer han selve levendegørelsens øjeblik, hvor der i

25. At der er tale om andet og mere end blot erindring, kan vi også læse om hos Marcel Proust. Blandt filosoffer er det Josephine Pasternak, der har en betagende beskrivelse af fænomenet, som hun kalder “an involuntary re-creation” eller “a transformed play-back”, “an unintentionally corrected mental image”. Citeret fra Josephine Pasternak, *Indefinability – An Essay in the Philosophy of Cognition*, ed. Arne Friemuth Petersen (Copenhagen: Museum Tusulanum Press 1999), 114-115. Hendes beskrivelse af “involuntary re-creation” er en kommentar til Proust, som hun har omtalt på de foregående sider, og hendes pointe er, at en “begivenhed” (hvor “det der *var* også *er*”), som Proust bruger flere hundrede sider på at forklare, hvordan han genfremkaldte hos sig selv, netop vil være andet og mere end erindring, nemlig en sindets genskabelse.

sindet spontant afspilles en "levende" naturscene, man tidligere har været vidne til, men har oplevet på en anden måde. Det er først nu, i et lynsnart "nu", at scenen bliver nærværende og oprindelig, dvs. ganske nøje svarer til virkeligheden.

"Scenen" kan også være et ansigt, man svagt erindrer, men som i et selvforglemmende øjeblik pludselig dukker op i bevidstheden i sin "levende Oprindelighed", dvs. udtryksfuldt, med "levende" træk, som om det "talte" til én (II, 162). Det er selve levendegørelsen, vi skal lægge mærke til, også i historien om en ensom, forældreløs pige, hvis oplevelse af dette fænomen ledsages af en intens fornemmelse af Guds nærhed: Det er, som om kraft og varme strålede ud selv fra en kold kirkegårdsmur eller fra møblerne i et forladt hjem, og der opleves en uforklarlig fred og ro. Ensomhedsfølelsen forsvinder og erstattes af hjertevarme og kærlighed over for Gud og mennesker, både de levende og de døde. Feilbergs kommentar er, at selv om vi ikke alle kan fornemme Guds nærhed, så er vi med oplevelsen af, at der ligesom "gik Liv i det hele ... i Virkeligheden inde paa Religionen" (II, 171).

12. "Naturoverensstemmelse" (samstemning)

Når ideer, helt nye tanker og følelser melder sig i bevidstheden, taler Feilberg om "Indskydelser" (spontane indfald). Han kom tidligt på sporet af, at selv om "Indskydelsesvirksomheden" (I, 80) ikke følger nogen naturlov, så har den to vigtige forudsætninger: Den ene er selvforglemmelse, og den anden er, at der i øjeblikkets nærvær etableres en "Overensstemmelse" (I, 48), dvs. en umiddelbar og nøje afstemt forbindelse mellem den omgivende natur og vor iboende natur.²⁶ Når denne forbindelse er etableret, kan vi for et kort øjeblik opleve os som "ét med" eller i "overensstemmelse med" naturen. Det er her, at indskydelser kan melde sig (hvis de "vil"). Hvor Feilberg taler om "Naturoverensstemmelse" (I, 49), bruger H. C. Ørsted udtrykket "Samstemning" (samklang, sympati) og beskriver fænomenet som en naturlov,²⁷ der formodentligt også gælder sindet.²⁸

26. Se Feilbergs eksempler på de "mulighedsforhøjende Indflydelser" (I, 14-45).

27. "Samstemningens Lov" hører under "Svingningsloven". Se H. C. Ørsted, *Samlede og efterladte Skrifter* (København: Høst Forlag 1851), Bind III, 106-108 og 164-169.

28. "Samstemning" indgår også i Ørsteds filosofiske overvejelser: "*Harmonien faae endeligen Sandhederne ved denne inderlige og rigtigt afpassede Forbindelse, som vi helst maae kalde Samstemning.*" Citeret fra H. C. Ørsted, *Aanden i Naturen* (København: Vintens Forlag [1850] 1978), 149.

13. Kan naturkundskab bane vej for religion?

Med naturvidenskabernes hastige udvikling i 1800-tallet aktualiseredes den gamle strid mellem de "troende" og de "vidende", og religionen kom i fare. Feilberg var på vagt: "Det kan sandelig ikke nytte at de (gejstlige) staa og forsikre Angriberne om deres Tro; thi den bøjer disse sig ikke for. De forlange Argumenter" (II, 345). Han mente, at det bedste våben i kampen mod de kritiske videnskabsmænd er naturkundskab, forstået både som naturvidenskab og som menneskets forhold til den omgivende natur og til sin iboende natur. Idet Feilberg fremhæver, at "Religionen yder noget andet og mere, end nogen Kundskab nogensinde kan yde" (II, 171), fremsætter han også en vigtig pointe: Religionens sandhed kan kun erfares i åbenhed for det ubekendte. Men det ubekendte er jo ikke kun Gud. Og ikke kun det ubevidste i vort indre. Det ubekendte er også den uendelige natur, lige fra det uendeligt lille til det uendeligt store. Der er tale om "store Dimensioner og store Liv" og en grænseløs sammenhæng, som er ubegribelig for den menneskelige fornuft: Mennesket med sin endelige og begrænsede fornuft kan ikke begribe det uendelige og grænseløse (I, 189-190, II, 164). Erkendelsen af denne sandhed, mener han, kan bane vej for religion. Og hvis vi iagttager den omgivende natur og lytter til vor iboende natur, dvs. vor samvittighed, "vor Længsel og Higen, Fantasi og Uro" (II, 161), vil vi også opdage, at naturen "fortæller" os det samme som religionen: Om et fælles liv i åbenhed og sandhed, om "Kærlighedens store Bud", om hengivelse, forsagelse, lidelse, overvindelse og tro (II, 168, 275). Både naturen og religionen "fortæller", at menneskets natur kan forædles, og sindet forvandles. Og de "fortæller", at det som "var", også "er", fordi det stedse genskabes og levendegøres.²⁹ Dertil kommer Feilbergs oplevelse af, at både naturen og religionen kan åbne sindet for indtryk og udtryk og fremkalde ligeløb (I, 152), der som eksemplerne viser, er den mest umiddelbare vej til naturen og til Gud. "Naturen er den store Generalnævner, der omfatter alt, hvad den efter Skabningens Udvikling og Behov gennem Tiderne selv har ladet komme frem" (II, 171). Feilberg fremhæver, at "*Religion og Naturkundskab ikke staa i noget som helst fjendtligt Forhold til hinanden, men tværtimod i et Fortsættelsesforhold. De er to Ting, der aldrig burde skilles, men burde arbejde Haand i Haand, Naturkundskaben som en Slags Indledning til Religionen ... Hvor der er religiøs Sikkerhed nok, kan man gerne have Ret i, at Indledning ikke er nødvendig. Men hvor denne Sikkerhed er tabt, hvor Folk saa at sige leve hen i Vejret uden nogen Religion, der er en Bøn-*

29. Se de dertil relevante afsnit i denne artikel.

ne værd, og uden nogetsomhelst at staa paa i aandelig Henseende, er det uforsvarligt og skammeligt, at man ikke fra smaa af har lært dem om Naturen. Det vilde have kunnet redde mange, der nu gik til Grunde” (II, 172). Folk skal selvfølgelig oplyses om, at naturen ikke kender “Ordets Magt” (II, 172), og at naturen ikke er fuldkommen, hvorfor den heller ikke kan “ophøjes til Guddom” (II, 149). – Med følgende ord fremstår Feilbergs budskab helt klart: *Naturkundskab* kan ikke erstatte religion, men den “*baner Vej for Religion og fører ind paa Religion*” (II, 170). I den forbindelse skelner han mellem religionens sandhed og den sande religion: Hvor religionens sandhed kan erfares i åbenhed for det ubekendte (I, 190, 197), så er den sande religion åbenhed og ærbødighed for det uendelige (I, 282, II, 169, 171, 189).³⁰ Denne åbenhed er sansernes, hjertets, sindets og personlighedens åbenhed og kan være både modtagende og hengivende.

14. “En Iagttagelse fra Nyborg”

“Naar man aabner sig for noget, saa lever man; men det er egentlig først, naar Aabenheden faar Karakter af et Brist, at Livet kan blive saa forunderlig vældigt”, skriver Feilberg (II, 258) og fortsætter: Man kan briste *i* noget (f. eks. lidenskab) og man kan briste *for* noget (f.eks. en sag, eller hjemmet og familien). Og her har Feilberg en advarsel: En fuldstændig og vedvarende, afsluttende brist må ikke finde sted, før man har nået det højeste udviklingstrin og dermed sin “fulde aandelige Modenhed”: “*Lykkelig er den, der har fundet sit Brist i det højeste*” (II, 262).

Feilberg fandt sit brist ved et besøg i Nyborg, da det gik op for ham, at skyerne på himlen var hans ungdoms skyer. Han kunne genkende dem “paa Totterne, paa den Maade de skilte sig ad, paa det hele”. Det *var* den gamle fynske himmel, ganske som han forlod den for 48 år siden. Og så var Feilberg bristet – fra øverst til nederst. Det var han helt sikker på, for imens han “stirrede og stirrede” mod østhimlen ud over bæltet, var det, som om lyset fra den opstigende sol trængte ind gennem et åbent sår, og det smertede. Men lyset kom fra himlen og belyste hans “sjælelige Himmel”. Det varede ikke mange minutter, før han “fuldstændig var kommen 48 år tilbage i Tiden og

30. Jf. den tyske teolog og filosof Fr. Schleiermacher, der definerer religion som “sans og smag for det uendelige”. Friedrich Schleiermacher, *Om religionen. Taler til de dannede blandt dens foragtere* (København: Aros Forlag [1799] 2010), 59. Om sansen for det uendelige skriver Feilberg: Man kan “paa en uforklarlig, instinktiv Maade vejle denne Uendelighed i sin Sjæl og i sit Hjerte, uvilkaarlig aabnende sig imod den” (I, 278).

simpelt hen levede videre i Ungdommens Stemninger, som om der ingen Afbrydelser havde været” (II, 258).

Vi tager afsked med Feilberg i Nyborg, under den fynske himmel. For det var her, at han “med øjet, som det skabtes, himmelvendt”³¹ genfandt ungdommens tabte lykke og oplevede en indsigt så klar, at den med rette kan kaldes åbenbaring.

15 Afsluttende bemærkninger

Der er adskillige emner i Feilbergs *Levelære*, som vi her ikke har haft mulighed for at beskæftige os med. Forhåbentligt fremgår det klart af vor fremstilling, at naturkundskab ikke blot baner vej for religion, men også fører ind på religion.

Afslutningsvis citerer vi fra et brev, som professor i filosofi, Harald Høffding, skrev til Feilberg d. 18/10 1896:³² “Det er stedse paa ny nødvendigt, at der slaas et Slag for det uvilkaarlige Livs Betydning og Værdi, og det er derfor, jeg sætter saa stor Pris paa Deres Skrifter ... ved deres Poesi og de fine Iagttagelser”. Hermed er vi kommet tilbage til artiklens udgangspunkt: Sindets spontane *ligeløb*, som Ludvig Feilberg var en mester til at skildre.³³

31. Grundtvigs ord, som vi her citerer, findes i følgende sammenhæng: “Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord / ... / med øjet, som det skabtes, himmelvendt, / lysvågent for alt skønt og stort heneden, / men med de dybe længsler velbekendt, / kun fyldestgjort af glans fra evigheden;” – Fra sang nr. 95 i *Højskolesangbogen* (FFDs Forlag, København 2008).

32. Brevet findes i Feilbergs arkiv, Det Kgl. Bibliotek (NKS 4573,4).

33. Feilberg, der kunne føle sig alene med sine tanker, var taknemmelig for professor Høffdings hjælp, støtte og opmuntring. – Vi siger tak til en af de få nutidige helhedstænkende psykologer, dr. phil. Arne Friemuth Petersen, som har været med os under udfærdigelsen af denne artikel.